

ХРИСТІАН ВЕЛЬЦЕЛЬ,

професор Міжнародного університету Бремена (ФРН)

РОНАЛЬД ІНГЛГАРТ,

професор Мічиганського університету (США)

Людський розвиток і “вибух” демократії: варіації змін режимів серед 60 суспільств¹

Abstract

Recently, scholars have been identifying a global “explosion” of democracy as a sharply distinctive period within Huntington’s Third Wave of democratization. So far the role of modernization has not been analyzed with particular regard to this outstanding phase of democratization. Given that modernization has both economic and cultural aspects, we test two prominent theses. First, we test Przeworski and Limongi’s claim that transition to democracy does not derive from economic modernization. Using a graded measure of regime change, we present evidence to the contrary. Second, we test Inglehart’s finding that modern mass attitudes play a negligible role in promoting regime change to democracy. To the contrary again, we show that one aspect of cultural modernization, namely mass-level liberty aspirations has a positive impact on democratic change — even stronger than economic modernization. Third, we unfold the concept of Human Development to establish a more general argument of the causal mechanism in the modernization-democratization nexus. Our data cover 60 societies of the World Values Surveys, representing nearly 50 per cent of all regime changes in the world since 1972.

¹ Стаття публікується з люб’язної згоди авторів. Першу публікацію англійською мовою здійснено Центром досліджень із соціальних наук (Берлін): *Welzel Ch., Inglehart R. Human Development and the “Explosion” of Democracy: Variations of Regime Change across 60 Societies // Discussion Paper FS III 01-202. — Berlin, 2001.* Повний виклад результатів дослідження див.: *Inglehart R., Welzel Ch. Modernisation, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence. — Cambridge, 2005.*

Вступ

Х.Курцман і Р.Доренспліт у своїх останніх публікаціях продемонстрували, що оригінальна Гантингтонова періодизація “третьої хвилі” демократизації потребує коригування [14; 30; див. також: 22, с. 21–26]. Хоча Гантингтон датує початок третьої хвилі серединою 1970-х років, ані Курцман, ані Доренспліт не знаходять свідчень неординарного зростання частки демократій у світі наприкінці 1980-х. Замість цього чітко помітний “вибух демократії” виявляється в межах нетривалого часового відрізка, між кінцем 1980-х і початком 1990-х років [14, с. 399]. Понад 70% змін у бік демократії, оцінюваних Гантингтоном як “третья хвиля”, належать до цього доволі короткого періоду.

Дотепер роль модернізації не піддавалася аналізу стосовно власне цієї характерної фази демократизації. У дослідженнях останніх років, присвячених зв'язку модернізації та демократизації, лише кілька авторів безпосередньо аналізують зміни в напрямі демократії, а не рівні демократії [24, с. 160–215; 35; 37]. Як ми покажемо далі, навіть ці кілька авторів оперують неадекватними часовими рамками, і найважливіші зміни в режимах, що відбулися між 1985 і 1995 роками, вислизають від них. Отже, положення теорії модернізації не перевіряються стосовно випадку, що має принципове значення в їхньому дослідженні. Питання щодо застосовності теорії модернізації до глобального “вибуху демократії” так і залишається відкритим. Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб відповісти на це питання.

Модернізація означає процеси, що природно розвиваються, в економічній структурі та політичній культурі. Зазвичай ці процеси розгортаються поступово, із нарощенням і залежать від низки чинників, зумовлюючи, своєю чергою, відмінності в розвитку націй [25]. З іншого боку, демократизація є таким процесом, який розгортається стрімкіше, певними хвилями, що охоплюють багато держав [14; 22, с. 13–30; 28; 30; 33]. Якщо рух держави від низького до високого рівня модернізації триває десятиліттями, стрибок від автократії до демократії може відбутися практично одразу. Раптовість — одна із відмітних характеристик демократичних хвиль. Інша характеристика полягає в тому, що вони поєднуються з істотними змінами на міжнародній арені, зокрема зі змінами в альянсах між різними режимами [43].

Раптовість і зсуви у розташуванні сил обмежують пояснювальну здатність концепту модернізації стосовно демократизації. Модернізація — ендогенна і довгострокова характеристика суспільств, яка не може пояснити стрімкість і міжнародний характер хвиль демократизації. Модернізація як така не створює ситуацій, що сприяють міжнародним хвилям демократизації. Історично такі ситуації були наслідками зсувів в альянсах між наявними режимами, що сталися внаслідок поразки у Другій світовій війні автократичних імперій Німеччини та Японії. Подібні зсуви передували і нещодавньому “вибуху демократії”. У 1970-х роках західні держави продов-

жували підтримувати такі автократичні системи, як режими Маркоса на Філіппінах або Норьєги в Панамі. На початку 1980-х ця політика почала змінюватися. США та ЄС стали надавати фінансову підтримку демократичним рухам в авторитарних державах, при цьому Світовий банк почав узгоджувати умови кредитування країни з “належним правлінням у ній” [39, с. 242–244; 40]. Від середини 1980-х років зорієнтовані на Захід автократії втрачали міжнародну підтримку, комуністичні автократії — також, але після того як Горбачов у 1987 році відмовився від доктрини Брежнєва, процес набув гостріших форм. Як на Сході, так і на Заході міжнародна підтримка автократій унаслідок цього скоротилася, що й сприяло глобальному “вибуху демократії” у 1985–1995 роках.

Проте зміни в альянсах режимів — це лише частина пояснення. Провал доктрини Брежнєва почасти пояснює, чому комунізм знезацька зазнав краху в суспільствах, які раніше перебували під радянським контролем, але не пояснює надзвичайно суттєвих розбіжностей у змінах у бік демократії — від мізерних поліпшень у Білорусі до колосальних зрушень у Польщі. Міжнародний чинник аж ніяк не робить модернізацію нерелевантною. Навпаки, міжнародна ситуація відкриває нові можливості для розвитку процесів модернізації. Модернізація може бути блокована внаслідок зовнішньої підтримки автократій, здатної впливати на політичні режими. Але із припиненням підтримки процес стає відкритим. Тоді міжнаціональні відмінності стосовно модернізації — що видавалися несуттєвими впродовж десятиліть — можуть знезацька набути значення чинників варіативності змін у бік демократії. З цього постає питання: “У яких межах стабільні варіації у рівнях модернізації пояснюють раптові варіації у змінах режимів?” Саме це і має нам пояснити модернізація. Наша розвідка має на меті перевірити істинність цього твердження.

Ми розпочинаємо з докладного обговорення причин, що змушують піддати сумніву справедливість викладених вище тверджень стосовно ролі модернізації в процесах переходу до демократії. На підставі цієї критики ми спробуємо довести, що устремління до свободи на масовому рівні як показник культурної модернізації є найдієвішим предиктором переходів до демократії. Це положення перевіряється в наступних розділах, при цьому підґрунтям для контролю слугує сукупність чинників, визнаних найзначимішими в літературі з питань демократизації. Усі ці процедури контролю дають змогу отримати сталий результат. Потім ми продемонструємо незалежність устремління до свободи від попереднього досвіду демократії. Це позбавляє сили контраргумент щодо взаємозалежності між устремліннями до свободи й демократією. Устремління до свободи не впливають безпосередньо із досвіду демократії; головним чином вони зумовлені економічною модернізацією. Наостанок ми сформулюємо наші висновки в межах ширшої теоретичної концепції людського розвитку. Це підводить нас до більш загального розуміння причиннісних механізмів зв'язку модернізації й демократизації.

1. Останні відкриття модернізації й демократизації у світлі новітніх даних

Вивчення співвідношення між модернізацією і демократизацією має давню історію¹. У більшості досліджень у цій царині модернізацію визначають як економічний розвиток, при цьому використовують різноманітні показники, пов'язані з економічним зростанням, підвищенням рівня освіти, розвитком комунікацій, посиленням соціальної диверсифікації. Чимало досліджень демонструють сталий позитивний зв'язок між економічним розвитком і рівнями демократії. Відповідно до марксистської тези, згідно з якою інститути режиму відображають його соціально-економічну структуру, головна причиннісна інтерпретація цих кореляцій полягає в тому, що демократія є радше наслідком економічного розвитку, ніж навпаки [3, с. 63–87; 7; 19].

Водночас деякі емпіричні дослідження опосередковано звертаються до переходів до демократії. Здебільшого аналізується демократія у певний час або за кілька років упродовж демократичного правління. При цьому залишається нез'ясованим питання щодо того, чи підтримує модернізація тільки вже наявні демократії або ж, крім того, зумовлює розвиток нових. Розуміючи важливість цього питання, А.Пшеворські та Ф.Лімонжі [37] зробили великий внесок у його розв'язання, піддавши аналізу власне становлення демократій (і автократій, відповідно). Вони використовують дихотомічне вимірювання режиму, щоб оцінити можливість зміни режиму як у напрямі від автократії до демократії, так і у зворотному напрямі. Вчені дійшли висновку, що модернізація може пояснювати збереження наявних демократій, але не перехід до демократії від автократичного режиму.

Попри те, що ці висновки широко відомі, вони викликають сумнів з кількох причин. Перша й основна полягає у хибній інтерпретації з боку Пшеворські та Лімонжі власних спостережень. Автори роблять свої висновки на підставі того, що за період від 1950 року можливість зсуву автократій у бік демократії зі зростанням рівня економічного розвитку не збільшилася. Але це лише частина історії. Наведена далі таблиця з праці Пшеворські та Лімонжі [37, с. 162] показує, що можливість зсуву у зворотний бік також не зростає зі зростанням рівня доходів (див. табл. 1). Отже, найважливіше питання полягає в балансі ймовірностей змін у бік демократії й автократії: наскільки ймовірність змін у бік демократії вища за ймовірність змін у бік автократії за зростання рівня доходів? На підставі даних Пшеворські та Лімонжі можна легко підрахувати, що це співвідношення змінюється монотонно на користь змін у бік демократії за зростання рівнів доходів: у дуже бідних країнах (із річним доходом менше \$1000) співвідношення ймовірності перетворення автократії на демократію і ймовірності перетворення демократії на автократію становить один до десяти; водночас у багатих країнах (понад \$7000) трансформація автократії на демократію у 28 разів імовірніша, ніж трансформація демократії у бік автократії. Це вочевидноється з

¹ Докладніше про взаємозв'язок між соціально-економічним розвитком і демократією див.: [3; 4; 8; 11; 18; 20; 31; 32; 36; 44] та ін.

таких співвідношень, обчислених на підставі даних Пшеворські та Лімонжі (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Зіставлення можливості системних трансформацій
із річним доходом на душу населення**

Річний дохід на душу населення	Імовірність перетворення автократії на демократію ^a , поділена на імовірність перетворення демократії на автократію ^b
До \$1000	0,10
\$1001–2000	0,24
\$2001–3000	0,64
\$3001–4000	1,50
\$4001–5000	3,13
\$5001–6000	6,25
\$6001–7000	11,75
Более \$7000	28,33

^a Див.: [37, с. 162, табл. 2, Pad].

^b Див.: [37, с. 162, табл. 2, Pda].

Мірою підвищення рівня доходів спостерігається переважання переходів до демократії над зворотними процесами. Висновок Пшеворські та Лімонжі, що перехід до демократії зазвичай відбувається випадково, мабуть, некоректний, навіть якщо виходити з їхніх власних даних.

Друга проблема в аналізі Пшеворські та Лімонжі полягає в тому, що вони використовують дихотомічний підхід до демократії. Вони вважають, що демократії відповідає деякий мінімальний критерій, яким є проведення вільних виборів: із ними демократія наявна, без них має місце автократія. Але це завелике спрощення, оскільки більшість сучасних режимів потрапляють до сірої області між максимумами демократії й автократії. Положення суспільства в цьому континуумі не можна відобразити за допомогою суто дихотомічної міри. Навіть серед режимів, котрі на підставі деякого мінімального критерію можна розглядати як демократичні, є істотні відмінності за низкою важливих вимог, таких як свобода преси, чесність виборів і міра дотримання прав людини. Наприклад, Індія, будучи демократією на основі мінімального критерію, не реалізує ці вимоги настільки ж якісно, як Японія. З іншого боку, режими, котрі можна позначити як автократії, оскільки вони не проводять вільних виборів, демонструють суттєві розбіжності у рівні репресивності. Так, Мексика навіть у періоди гегемонії Partido Revolucionario Institucional не була настільки репресивною, наскільки таким є нині Китай. Подібні розбіжності можна зафіксувати лише за допомогою рангових мір демократичних проявів.

Методологічне обґрунтування застосування дихотомічного вимірника з боку Пшеворські та Лімонжі також непереконаливе. Вони стверджують, що дихотомічні міри мають меншу варіацію *похибки*, ніж рангові. Правильно, але при цьому важливо, наскільки великою є варіація похибки порівняно із *загальною* варіацією. Рангові міри демонструють велику по-

хибкову варіацію, але і велику загальну варіацію; таким чином, у випадку застосування рангових вимірників співвідношення між цими варіаціями не обов'язково буде гіршим. Навпаки, аналіз, здійснений З.Елкінсом, указує на те, що рангові міри прагнуть мати кращу “номологічну валідність” [16, с. 293–300].

Третя проблема полягає в тому, що Пшеворські та Лімонжі цілком ігнорують культурне вимірювання модернізації. Це серйозна вада. Починаючи із праць С.Ліпсета прийнято вважати, що економічна модернізація сприяє демократії, оскільки приводить до змін у масових установах, що й підриває автократію [31]. Часто описувані як “громадянська культура” [1] або “культурний модерн” [26], модернізаційні установки охоплюють толерантність, взаємну довіру, ідеологічну поміркованість, суб'єктивне благополуччя й акцентують індивідуальне самовираження [25]. “Культурна модернізація” постає як проміжна змінна — між економічною модернізацією й демократизацією [22, с. 69]. За логікою речей так і має бути. Демократизація — це продукт колективної дії, а колективна дія керується колективними перевагами, вкоріненими в політичній культурі [15]. Вплив економічної модернізації на демократизацію, відтак, має здійснюватися через вплив на культурну модернізацію.

Хоч як це дивно, емпіричних даних на підтвердження цієї тези зовсім небагато. Аналізуючи 24 суспільства на підставі даних першого World Values Survey (WVS), Е.Мюлер і М.Селігсон не виявили достатньої кількості свідчень того, що саме масові модернізаційні установки в період між 1972–1980 і 1981–1990 роками зумовлювали зміни у бік демократії [35]. Аналогічним чином і аналіз 43 суспільств у праці Р.Інглгарта [24], проведений на підставі даних другого World Values Survey, виявив, що суб'єктивний добробут і міжособистісна довіра сприяють високому рівню демократії, але не справили значимого впливу на трансформації у бік демократії упродовж 1990–1995 років [див.: 24, с. 181, табл. 6.1].

Здавалося б, що ці висновки суперечать теорії модернізації. Однак ми покажемо, що вони дуже сумнівні внаслідок хибної специфікації залежних і незалежних змінних.

2. Залежна змінна: демократизація

Як Мюлер і Селігсон, так і Інглгарт використовують суму значень показників громадянських свобод і політичних прав (за даними Freedom House) як міру рівня демократії, що стосується того чи того періоду. Таким чином, зміна режиму операціоналізується через порівняння рівнів демократії в різні періоди. Перша проблема, що стосується і першого, і другого дослідження, полягає в періодизації вимірюваних змін.

Мюлер і Селігсон намагалися проаналізувати зміну рівня демократії за допомогою регресії середнього рівня демократії в період 1981–1990 років щодо середнього рівня демократії у 1972–1980 роках. Проте різниця між цими періодами за рівнем демократії неадекватно відбиває історичний курс демократичних перетворень. Здебільшого нові демократії переживали найважливіші режимні трансформації в період між 1985 і 1995 роками. Незва-

жаючи на це, Мюлер і Селігсон групують перший етап перехідного періоду (1985–1990) з іншим етапом (1981–1985), упродовж якого ці нові демократії переважно залишалися автократіями; тим самим дослідники усереднили найважливіші відмінності. Понад те, дослідження Мюлера і Селігсона цілком випускає з поля зору другу половину періоду переходів (1990–1995). Подивімося на дані Freedom House стосовно Чилі: найяскравіша характерна риса сучасної історії Чилі — це швидке зростання якості демократії від надзвичайно низького рівня у 1987 році до надзвичайно високого у 1990-му. Яким чином це відображено в оцінках Мюлера і Селігсона? Порівняння рівнів демократії в Чилі у 1972–1980 роках та у 1981–1990 роках виявляє незначні зміни. Зростання якості демократії у період 1987–1990-го усереднене з урахуванням незначних виявів демократичних принципів у пізній піночетівський період, тоді як рівень демократії пізнього піночетівського періоду компенсується значно вищою якістю демократії, що виявилася в період до смерті Альєнде. Унаслідок змішування підходів найважливіші зміни режиму впродовж ХХ століття не фіксуються. Вибір часового періоду дуже важливий; він має зважати на “третю хвилю” демократизації. А зроблений Мюлером і Селігсоном вибір видається цілком довільним.

Інґлґарт уникає усереднення рівнів демократії для тривалих періодів. Він створює показник зміни шляхом обчислення відмінностей у рівнях демократії між 1995 і 1990 роками. Ці часові рамки також ігнорують першу фазу основного перехідного періоду (1985–1990). Драматичні зміни на Філіппінах, у Південній Кореї, Тайвані та Чилі не дістають відображення за такого підходу. Крім того, в аналізі Інґлґарта відсутній контроль стосовно відмінностей у рівні демократії, з яким ці суспільства вступали в період зміни. Це найважливіший момент, оскільки початковий рівень демократії суспільства визначає нижню межу ранжування змін у бік більшої демократії. Для суспільства, вже близького до максимальної якості демократії, навряд чи є шанс для суттєвих поліпшень. Навіть якщо культурна модернізація була єдиною причиною демократизації, може бути виявлена негативна кореляція між культурною модернізацією і зростанням рівня демократії: суспільство із найбільш модернізованою культурою буде демонструвати найменші зміни у бік демократії, оскільки воно раніше вже досягло високого рівня демократії. Отже, в цьому разі робити висновок про те, що культурна модернізація згубна для демократизації, було б серйозною помилкою інтерпретації.

Ще одна методологічна проблема полягає в тому, що автори, які використовують дані Freedom House про громадянські права і політичні свободи, просто додають їх, обчислюючи середнє двох мір. Однак ефективніше використовувати добуток значень цих показників, ніж їхню суму. Це пов'язане з тим, що багато країн демонструють суттєво більші зсуви у рейтингах політичних прав, ніж у рейтингах громадянських свобод. Загальносвітова частка країн із найвищими рейтингами (6–7) за шкалою політичних прав зросла від 24% до 46% із 1972-го до 1998 року, тоді як відповідна частка за шкалою громадянських свобод збільшилася тільки з

23% до 33%¹. Цей феномен унаочнює діаграма (рис. 1), яка демонструє різницю між кількістю країн, котрі від 1972 року просунулися як мінімум на два значення вгору за шкалою Freedom House, і кількістю тих, котрі відтоді перемістилися вниз. Результати відображені окремо для політичних прав і громадянських свобод. Позитивні значення рейтингів указують, наскільки кількість країн, котрі перемістилися вгору, більша за кількість країн, котрі перемістилися вниз. Очевидно, що тенденції для політичних прав і для громадянських свобод не обов'язково збігаються. Зокрема, в основній фазі переходу зростання громадянських свобод істотно нижче, ніж зростання політичних прав.

Якщо громадянські свободи і політичні права у взаємодії впливають на розвиток демократії, то у вимірюванні неприпустимо, щоб високі значення одного рейтингу компенсували низькі значення іншого. Ми уникаємо цього, застосовуючи добуток їхніх значень. Інакше ми б спотворили відмінності між суто “електоральними” і справді “ліберальними” демократіями [12]. За наявності деяких сумнівних демократій, таких як у Перу за часів Фухіморі, ми отримуємо прикрашену картину реалізації принципів демократії у випадку, якщо скористаємося середнім замість добутку. Ці країни демонструють високі значення рейтингів політичних прав, але не громадянських свобод. Усереднюючи такого кшталту подібні відмінності, ми ігноруємо той факт, що компенсація обмежень у громадянських свободах політичними правами є марною. Таким чином, авторитарні структури можуть консолидуватися поза площиною електоральної конкуренції.

Добуток рейтингів громадянських і політичних прав сильніше пов'язаний із теоретичними корелятами демократії, ніж їхні середні показники. Наш вимірник культурної модернізації (див. 3.3) пояснює 53% варіації якості демократії у 1995–1999, обчисленої за допомогою добутку рейтингів за даними Freedom House. Водночас, використовуючи середні цих рейтингів, можна пояснити лише 44% варіації. Застосовуючи добуток рейтингів Freedom House, ми дотримуємося методології Р.Зелера і Е.Кармінеса, які рекомендують оперувати індикаторами із більшою “номологічною валідністю”.

Рисунок 1 показує, що основна хвиля трансформацій режимів пройшла упродовж 1985–1995 років. Проте наше вимірювання режимних перетворень ґрунтується на відмінностях між перемноженими значеннями рейтингів Freedom House для кожної країни у 1985 й у 1995 роках². Оскільки добуток значень рейтингів політичних прав і громадянських свобод змінюється від 1 до 49, розбіжності між двома добутками можуть виражатися величиною від –48 до +48, що вказує на межі змін і напрям їх і є негативною в разі зниження і позитивною в разі зростання якості демократії). У деяких випадках, щоб пра-

¹ Ми перевернули значення рейтингів Freedom House таким чином, що 1 вказує на найнижчий, а 7 – на найвищий рівень за шкалою політичних прав і громадянських свобод. Відсотки визначалися на підставі генеральної сукупності всіх держав, яким приносять рейтинг Freedom House.

² Джерело даних: Інтернет-сторінка Freedom House: <http://www.freedomhouse.org>. Опис методів і показників див. там само.

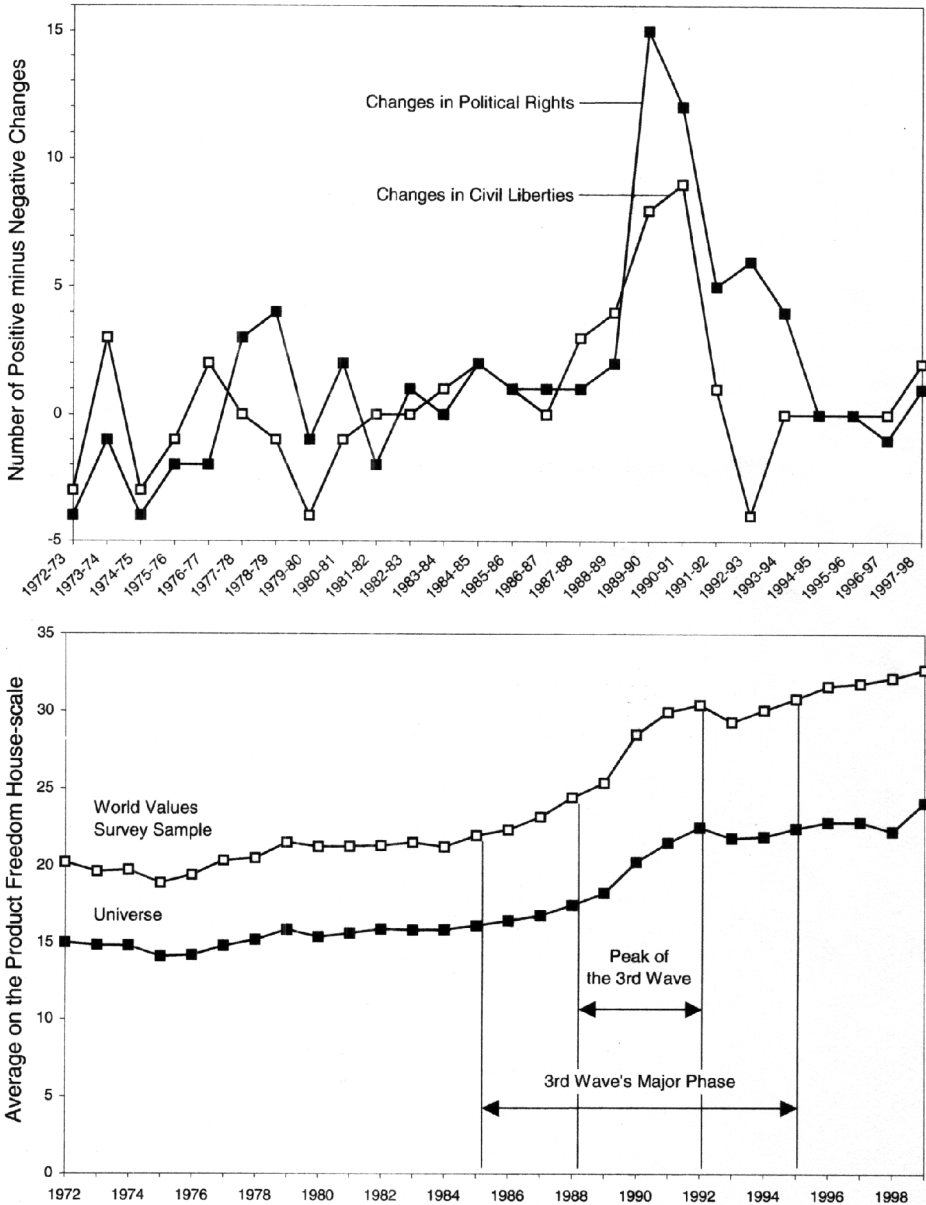

Рис. 1. Глобальний “вибух демократії”

вільно відобразити стабільний розвиток окремої країни, замість короткочасних змін, що не витримали випробувань часом, ми обчислюємо зазначену міру, використовуючи дані за інші роки, які не належать до проміжку між 1985-м і 1995-м. Вимірювання зростання якості демократії в Росії від 1985-го до 1995 року будуть хибними, поки ми не усвідомимо, що Росія втратила значну частину приросту якості після 1995-го: стабільні досягнення Росії щодо якості демократії краще демонструють відмінності між 1985 і 1999 рока-

ми. Утім, ми б переоцінили приріст демократії на Тайвані, якби проігнорували те, що він тривав лише до 1997 року. Щоб ідентифікувати найбільш значимий період змін для кожної країни, ми вивчили графіки добутків значень рейтингів Freedom House за кожен рік починаючи від 1980-го¹.

Застосування дещо інших часових рамок не створює методологічних проблем, оскільки ми не намагаємося прогнозувати точний час зміни режиму. Ми приймаємо появу зміни як дану і намагаємося прогнозувати лише її міру. Знаючи, що зміну режиму зафіксовано в якийсь час між 1980 і 1999 роками, слід з'ясувати, наскільки далеко ці держави просунулися в напрямі до (або від) демократії впродовж цього періоду. Нас не хвилює, раніше чи пізніше демократизується та чи та нація. Наша проблема — міра виразності тривалого зростання або тривалого спаду в якості демократії. Усі зміни, аналізовані в даній статті, виникли між 1980 і 1999 роками, і здебільшого — між 1985 і 1995 роками.

Ми ідентифікували три вихідні типи режимів на підставі показників якості демократії у період, що передував змінам. Країни зі значеннями добутків рейтингів Freedom House не вищі за 9 були класифіковані як початково авторитарні². Ця категорія охоплює 34 країни (якщо дати не вказано, тоді зміни в цій державі припадають на проміжок часу, про який ішлося у вступі, тобто на 1985–1995 роки): Албанія (1985–1998), Вірменія, Азербайджан (1985–1997), Бангладеш, Білорусь (1985–1996), Боснія і Герцеговина (1985–1996), Болгарія (1985–1996), Чилі, Китай, Хорватія, Чеська Республіка, Естонія, Східна Німеччина, Грузія (1985–1997), Гана (1985–1997), Угорщина, Латвія, Литва, Македонія (1985–1998), Молдова (1985–1998), Нігерія (1985–1999), Пакистан (1984–1999), Філіппіни (1983–1996), Польща, Румунія, Росія (1985–1999), Словаччина (1985–1999), Словенія, Південна Африка (1985–1995), Південна Корея, Тайвань (1985–1996), Україна, Уругвай (1980–1995), Югославія (1985–1999).

Країни зі значеннями добутків, вищими за 9 і нижчими за 25, класифікуються як “вихідні гібридні режими”. Мексика — єдиний випадок у цій категорії.

І нарешті, країни зі значеннями добутків 25 і вище на 1985 рік категоризовані як “початково демократичні”. До них належать 28 країн: Аргентина (1986–1995), Австралія, Австрія, Бельгія, Бразилія (1986–1997), Канада, Данія, Домініканська Республіка (1985–1998), Фінляндія, Франція, Західна Німеччина, Ісландія, Індія (1980–1995), Ірландія, Італія, Японія, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Перу (1988–1997), Португалія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина (1987–1996), Об'єднане Королівство, США, Венесуела.

¹ Діаграми можуть бути надані читачам, які зацікавляться.

² Ранжована від 1 до 7 балів шкала громадянських свобод і політичних прав розмежовується нейтральною оцінкою (4 бали) на дві частини, що відповідають авторитаріям (1–3 бали) і демократіям (5–7). Найвища оцінка для авторитарій — 3 бали; таким чином, 9 (3 × 3) є верхньою межею щодо авторитарій на шкалі, отриманій на підставі добутку балів (див. вище); і навпаки, найнижчою оцінкою для демократій є 5 балів, тому 25 (5 × 5) — нижня межа для демократій на шкалі добутків.

Оскільки нам потрібні дані про культурну модернізацію, ми можемо проаналізувати не всі держави, бо обмежені вибіркою ($N = 61$) другого і третього World Values Surveys¹. Ця вибірка дає змогу дійти загальних висновків, бо вона відбиває глобальну модель переходу до демократії. Як показано на нижній діаграмі рисунка 1, динаміка вибірки WVS підпорядковується практично тій самій траєкторії, що й у разі генеральної сукупності всіх держав, однак середнє значення рейтингів демократії у вибірці WVS істотно вище, ніж у генеральній сукупності. Це відображає похибку вибірки, в якій більш вагомо представлені *старі* демократії, що існували до хвилі перетворень, і *нові* демократії, що виникли впродовж цієї хвилі. В результаті у вибірці виявилися надміру представленими посткомуністичні суспільства. Але ця особливість робить вибірку навіть більш слушною для перевірки теорії модернізації. Звісно, комуністичні режими зруйнувалися почасти внаслідок своєї економічної неефективності, що стримувала модернізацію на більш низькому рівні, ніж могло бути за ринкової економіки. Але неефективність не зрівнює рівні модернізації в різних комуністичних суспільствах. Ці суспільства продемонстрували значні довготривалі відмінності в рівнях індустріалізації, терціаризації², урбанізації та розвитку комунікацій, а також освіти й доходу на душу населення — від менш розвинених країн (таких як Румунія) до високорозвинених (таких як Чехія). Можна було очікувати, що будуть виявлені схожі відмінності й у рівнях культурної модернізації, оскільки культурна модернізація зазвичай пов’язана з економічною. На цій підставі С.Гантингтон дійшов висновку: “У термінах культурної традиції, економічного розвитку і соціальної структури, Чехословаччина, безперечно, мала бути сьогодні демократією (можливо, також Угорщина і Польща), якби над нею не домінувало вето радянської присутності” [21, с. 211].

Без колапсу радянського імперіалізму жодні хвилі демократизації не прокотилися б Східною Європою 1989 року. Це безсумнівно, проте це не спростовує теорію модернізації. Ситуація аналогічна тому, про що ми говорили з приводу економічної неефективності. Довід перебування під егідою іноземного імперіалізму, економічна неефективність і авторитарне правління є константами, властивими тією чи тією мірою всім посткомуністичним суспільствам. Ці суспільства являють собою ідеальну царину для перевірки теорії модернізації, бо дають змогу вивчати вплив модернізації, на тлі постійних чинників.

Колишні комуністичні суспільства, без сумніву, є єдиними новими демократіями в нашій вибірці. Однак вибірка включає групу таких країн, як Чилі, Філіппіни, Південна Африка, Південна Корея і Тайвань, що вможливує вивчення посткомуністичних суспільств поряд із суспільствами, які суттєво відрізняються від них історичними та культурними умовами, і, відповідно, перевірку застосовності наших висновків не тільки до посткомуністичних суспільств.

¹ Інформацію стосовно вибірки, опитувальника і доступу до даних можна знайти на Інтернет-сторінці World Values Study Group: <http://wvs.isr.umich.edu>.

² Див.: Додаток.

3. Предиктори демократизації: економічна й культурна модернізація

3.1. Економічна модернізація

У літературі з модернізації найширше як показник соціально-економічного розвитку використовують розмір ВВП на душу населення. Інші регулярно застосовувані індикатори включають вимірювання масової комунікації і масової освіти, поряд із розміром сектору послуг, або “*терціаризації*”. Складові показники, що підсумовують кілька аспектів економічної модернізації, використовують рідко. Це дивно, оскільки економічна модернізація — багатогранний феномен; його складові можуть взаємодіяти, стимулюючи демократію. Деякі суспільства (такі, як країни — експортери нафти), демонструючи винятково високе значення ВВП на душу населення, посідають, утім, низькі позиції за іншими показниками, наприклад за рівнем масової освіти. Вони демонструватимуть усереднені рангові значення комбінованого показника модернізації, які більшою мірою узгоджуються із нижчою якістю демократії в них, ніж це передбачає їхній рівень ВВП. Подібно до цього деякі посткомуністичні країни, такі як Болгарія, демонструють неординарно високі рівні середньої освіти, що передбачають вищу якість демократії, ніж можна було б очікувати, виходячи із ВВП на душу населення. Ці приклади підводять до думки, що комбіновані вимірювання економічної модернізації можуть бути найліпшими предикторами зсувів у напрямі демократії, ніж будь-яке окреме вимірювання. Два такі комбіновані показники економічної модернізації є в нашому розпорядженні: індекс людського розвитку, розроблений Програмою розвитку Організації Об’єднаних Націй (ПРООН), і індекс розподілу ресурсів Ванханена (стосовно джерел даних і конструювання шкал див.: Додаток).

3.2. Культурна модернізація

Не існує єдиної думки з приводу того, які показники найкраще вимірюють культурну модернізацію. Справді, єдине пояснення, чому ані Мюлер і Селігсон, ані Інглгарт не змогли довести, що культурна модернізація сприяє переходу до демократії, пов’язане із вибором культурних змінних. Інглгарт застосовував показники інституціональної довіри, задоволеності життям і особистого щастя, тоді як Мюлер і Селігсон крім цих показників використовували міру політичної поміркованості. Без сумніву, все це — вияви модерних установок громадянської культури. Але те, що ці установки мають обмаль спільного із переходом до демократії, навряд чи має нас дивувати. Ми не заперечуємо, що довіра, політична поміркованість і задоволеність життям сприяють функціонуванню вже сформованої демократії, як показав Інглгарт¹. Але чому високий рівень задоволеності, довіри й поміркованості

¹ У цьому питанні Р.Інглгарт пристає до Р.Патнема [38].

має вести до перетворення автократії на демократію? Саме посилення автократії було б найімовірнішим наслідком.

Відповідно до теорії модернізації ми будемо розглядати установки, пов’язані з економічною модернізацією. Ці установки можуть виникати за будь-якого типу режиму — інакше вони б не змогли, виникаючи за умов автократії, зумовлювати виникнення нових демократій. І нарешті, ці установки мають бути “генетично” пов’язані з демократією — інакше марно очікувати, що їхнє зростання сприятиме поширенню масових домагань щодо демократії.

Щоб знайти установки, котрі задовольняють ці вимоги, необхідно визначити стрижневий принцип процесу модернізації загалом; лише після цього ми зможемо вести пошук еквівалента цього принципу в царині політичної культури. Для цієї мети ми пропонуємо інтерпретацію модернізації, ґрунтовану на принципі людського розвитку. А.Сен висунув ідею людського розвитку [42], однак ми маємо більш систематично розробити цей концепт (див.: розд. 7).

3.3. Устремління до свободи

Подібно до А.Сена, ми розглядаємо людський розвиток у плані зростання здатності й можливості спиратися у своєму житті на власний вибір. Отже, основним моментом модернізації в усіх її взаємозалежних аспектах є розширення можливостей індивіда (*individual empowerment*). У цьому сутність економічної модернізації, що надає людям дедалі більш матеріальні й когнітивні ресурси внаслідок зростання доходів, освіти й інформації. Демократизація — інший аспект збільшення індивідуальних можливостей, що найяскравіше виявляється в особливому акцентуванні ліберальних прав. Якщо економічний розвиток і демократизація роблять внесок у розширення індивідуальних можливостей у матеріальній та інституціональній сферах суспільства, то як вони виявляються у сфері культури?

Культура — це сфера масових устремлень, домагань і мотивацій. Таким чином, якщо збільшення індивідуальних можливостей з’являється в культурній сфері, це має відбитися в мотиваційній мобілізації людей, що веде до більш честолюбних масових прагнень. Ми стверджуємо, що концепт “ЛІБЕРАЛЬНІ УСТРЕМЛІННЯ”, тобто претендування на свободу людини для самовизначення і самоорганізації, доволі точно відображає такі честолюбні устремління. Звідси — розширення індивідуальних можливостей у масових мотиваціях (а відтак, і в політичній культурі) присутнє сумірно з поширенням у суспільствах ліберальних устремлень.

Зростання ліберальних устремлень саме й становить шуканий аспект культурної модернізації. Ми припускаємо, що: (1) мірою економічної модернізації устремління до свободи стають дедалі інтенсивнішими й поширенішими; (2) вони змінюються таким чином у межах демократичних режимів; (3) вони транслюють у маси демократичні вимоги, адже демократія — це тип режиму, що надає ширші можливості для задоволення лібе-

ральних устремлінь¹. (4) Якщо врахувати початковий рівень демократії в тому чи тому суспільстві, то устремління до свободи виявляють значний позитивний ефект для переходу до демократії, безвідносно до гальмівних зовнішніх чинників, хоч би коли було знято таке “гальмо”.

Дотепер ніхто, зокрема й Інглгарт, не досліджував впливу ліберальних устремлінь, хоча це, здавалося б, цілком узгоджується з його основною теорією постматеріалістичних ціннісних змін. Справді, три із шести аспектів, що їх він використовує для вимірювання постматеріалістичних цінностей, стосуються ліберальних домагань. Відповідно до нашого теоретичного каркаса ми припускаємо, що устремління до свободи мають справляти сильніший вплив на перехід до демократії, ніж будь-який інший зі згаданих аспектів — так, вони матимуть сильніший ефект, ніж будь-яка інша продемократична установка. Постматеріалістичні цінності можна вимірювати за допомогою одного блоку, що складається із трьох груп запитань, кожна з яких пропонує респондентам вибір між двома матеріалістичними і двома постматеріалістичними аспектами. Три із шести постматеріалістичних аспектів належать до політичних і громадянських свобод: “можливість висловлювати свою думку з приводу важливих урядових рішень”, “захист свободи слова” і “свідчення того, що люди можуть відкрито говорити про те, що відбувається у них на роботі або в їхній громаді”. Респонденти можуть приписувати кожному аспекту першорядну значимість, другорядну або жодної. Залежно від того, яким чином респонденти ранжували ці аспекти, ми визначаємо міру їхніх ліберальних устремлінь і за шестибальною шкалою отримуємо значення індексу від 0 (найнижчий рівень) до 5 (найвищий рівень устремлінь до свободи). Обчислюючи середні за виокремленими групами, цей порядковий індекс ми переводимо у безперервну шкалу. При цьому ми використовуємо загальнонаціональні середні як індикатори масових устремлінь до свободи в тому чи тому суспільстві.

Ліберальні устремління відрізняються в межах того чи того суспільства, але в кожному опитуванні відповіді демонструють розподіли з одним максимумом, центровані на медіані. Таким чином, національні середні відображають головні тенденції в масових устремліннях до свободи².

Устремління до свободи відрізняються від постматеріалістичних цінностей як концептуально, так і в плані вимірювання. У постматеріалістичних цінностях устремління до громадянських і політичних свобод поєднані з домаганнями щодо гідної якості життя в екологічному, естетичному й

¹ Наростання ліберальних устремлінь має подолати перепони, що блокують колективну дію, щоб уможливити демократизацію. Такі перепони надто важко долати, коли авторитарію підтримують зовнішні сили. Але якщо ці перепони усунено, цілком імовірно, що устремління до свободи втіляться в утворенні груп, які прагнуть демократії, й у відповідних діях, і мірою успішності демократизації ця тенденція зростатиме пропорційно силі ліберальних устремлінь.

² Ми припускаємо, що загальнонаціональні зведені показники даних масових опитувань іноді приховують численні міжгрупові варіації всередині суспільств. Утім, це не означає, що національні зведені показники даних масових опитувань ніяк не пов'язані зі структурними соціальними характеристиками, такими як демократія. Як ми продемонструємо далі, такі зв'язки існують.

етичному вимірах. Ці два типи устремлінь можна розглядати як один концепт — постматеріалізм, розглядаючи культурну зміну в цілому. Але зосереджуючи увагу на демократизації, слід відмежовувати устремління до свободи від інших устремлінь. Пріоритет екологічного, естетичного й етичного вимірів якості життя є тим устремлінням, яке характерне для постіндустріального суспільства, тоді як устремління до свободи можуть розвиватися куди раніше. Перш ніж сформулювати один із наших висновків, зазначимо, що для відношення між рівнями масових устремлінь до свободи і якістю національних демократій у 1995–1999 коефіцієнт кореляції Пірсона дорівнює 0,72 ($N = 60$), тоді для відношень між домаганнями на гідну якість життя і належну якість демократії — 0,30. Отже, відмінність між двома компонентами постматеріалізму є теоретично й емпірично значимою¹.

У 41 із 61 суспільства ми вимірювали устремління до свободи на підставі даних другого World Values Survey (Всесвітнє дослідження цінностей, далі WVS. — *Прим. перекл.*), що проводилося у 1990–1991 роках. Оскільки передбачається, що перехід до демократії залежить від ліберальних устремлінь, котрі фіксуються в період цих змін, дані 1990–1991 років про устремління до свободи можна вважати валідними. В інших 20 суспільствах дані про ці устремління доступні лише щодо третього WVS, що проводилося у 1995–1998 роках. Використання цих даних не завжди проблематичне. Крос-національні відмінності в устремліннях до свободи є дуже стабільними впродовж коротких часових інтервалів, таких як п'ятилітній період між другою і третьою хвилею WVS. У 30 випадках, для яких доступні обидва вимірювання, кореляція між устремліннями до свободи другої й третьої хвилі становить 0,90: дані про ці устремління стосовно різних країн за 1995–1997 роки приблизно відображають ситуацію 1990–1991 років. Тому ми застосовуємо єдиний вимірник ліберальних устремлінь для всіх 60 націй в рамках однієї вибірки.

На рисунку 2(а) видно, що устремління до свободи насправді пояснюють переважну частину варіативності в переходах від автократії до демократії. У випадку “вихідних автократій” устремління до свободи пояснюють 65% приросту в якості демократії (або 60%, якщо враховувати Білорусь і Хорватію)²; у випадку “вихідних демократій” устремління до свободи пояснюють 59% їхнього спротиву зниженню якості демократії (або 50%, якщо враховувати Фінляндію, Індію і Португалію). Крім того, крос-національні відмінності в ліберальних устремліннях самі по собі можуть пояснюватися варіаціями в рівнях економічної модернізації, що демонструє рисунок 2(б),

¹ Устремління до свободи містять один аспект (“створення умов, коли люди мають більше можливостей приймати рішення з приводу того, що відбувається в них на роботі та за місцем проживання”), який не включено до показника постматеріалізму у вузькому сенсі. Вилучення цього аспекту з показника устремлінь до свободи знижує кореляцію із якістю демократії у 1995–1999 роках до 0,62.

² Білорусь і Хорватія, а також низка країн від Пакистану до Філіппін на рис. 2 (верхній графік) демонструють менший вплив устремлінь до свободи на демократизацію. Рівень устремлінь до свободи у цих суспільствах демонструє вищу внутрішньонаціональну варіативність, ніж у більшості інших країн.

де вздовж осі абсцис відображено крос-національну варіативність у розподілі економічних ресурсів (опис цього показника див. у Додатку).

Це відповідає нашим гіпотезам. Утім, двох зазначених вимірів замало для підтвердження наших доказів. Необхідно проконтролювати вплив інших змінних, загально визнаних як кореляти демократії. Ми використаємо ці змінні як контрольні предиктори в регресійному аналізі.

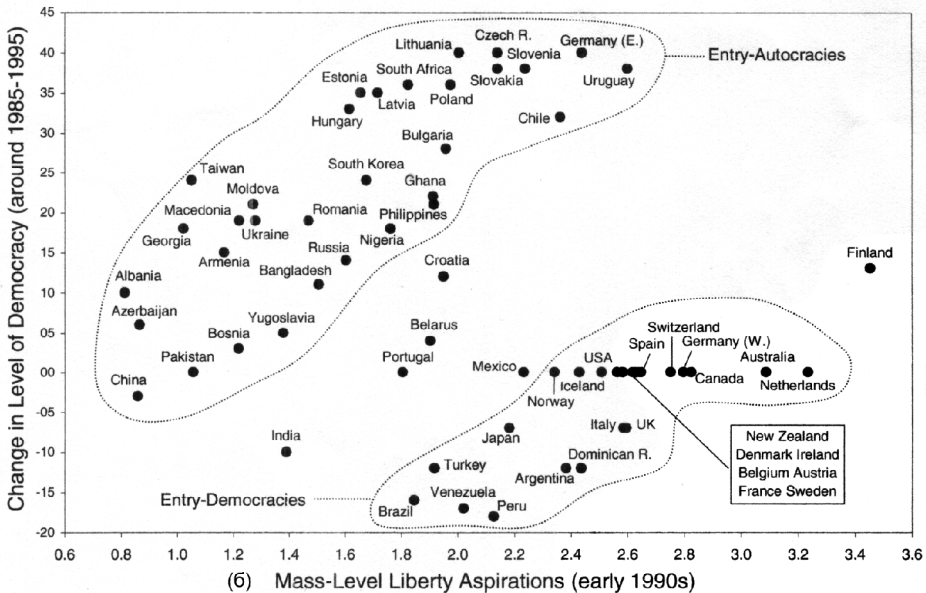
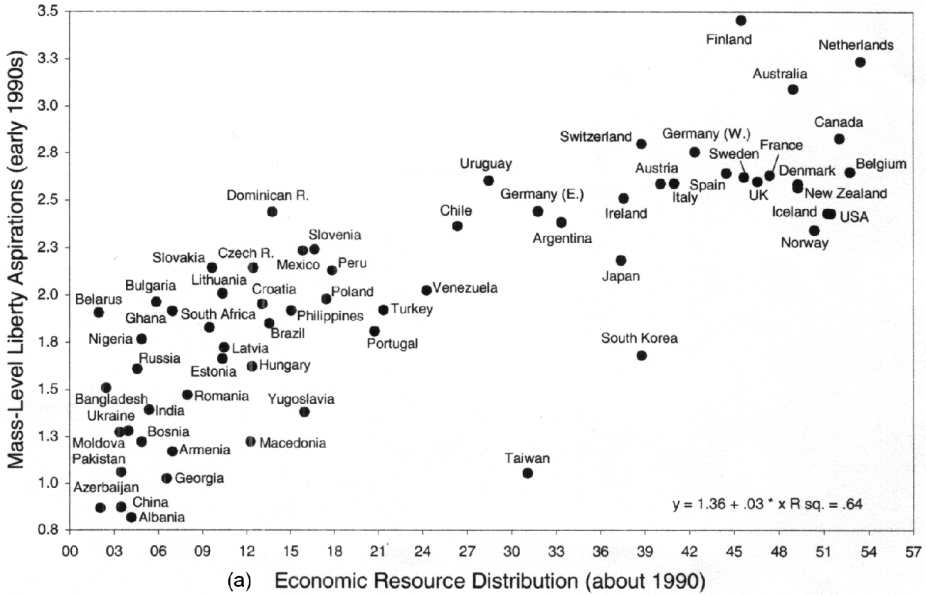

Рис. 2. Вплив устремлень до свободи на зміни у бік демократії та вплив економічного розвитку на устремління до свободи

4. Альтернативні предиктори демократизації

Альтернативні предиктори, разом із нашими основними предикторами, подано в таблиці 2. Докладний опис побудови шкали та застосовувані змінні наведені в Додатку. Ми намагалися включити всі предиктори, яким у літературі приписують значиму роль у розвитку демократії. Стисло схарактеризуємо причини, з яких передбачається, що ці показники пов’язані із демократією¹. Предиктори можна розподілити на три групи: соціоструктурні, політико-культурні й ті, що відображають міжнародну обстановку.

Таблиця 2

Парні кореляції із демократизацією: коефіцієнт Пірсона R(N)

Кореляти	Вихідні автократії		Вихідні демократії	
	2	3	4	5
1				
Соціальна структура				
Добробут (ВВП на душу населення)	0,44*	(31)	0,69***	(28)
Освіта: роки навчання	0,61**	(27)	0,67***	(28)
Освіта: залученість до третинного сектору	0,39*	(27)	0,33	(26)
Терціаризація (сектор послуг)	0,66***	(29)	0,53**	(28)
Індекс людського розвитку (ІЛР)	0,58**	(30)	0,61**	(28)
Розподіл економічних ресурсів	0,45*	(31)	0,75***	(27)
Нерівність доходів: частка доходів найбіднішого квантиля:	-0,12	(13)	0,52*	(22)
Нерівність доходів: співвідношення доходів найбіднішого і найбагатшого квантилів	0,31	(13)	-0,2*	(22)
Етнічна поляризація	-0,06	(34)	-0,6*	(28)
Мовне розшарування	0,04	(33)	0,05	(28)
Протестантизм	0,42*	(32)	0,52*	(27)
Західна культурна спадщина	0,65***	(33)	0,19	(28)
Ісламізм	-0,57	(30)	0,4	(28)
Релігійне розшарування	-0,03	(33)	0,23	(27)
Функціональні можливості держави: надходження від оподаткування	0,60*	(13)	0,66***	(25)
Функціональні можливості держави: витрати на державні потреби	0,27	(28)	0,65***	(26)
Мілітаризм: частка військовослужбовців	-0,24	(31)	0,19	(27)
Мілітаризм: частка військових асигнувань	-0,50**	(27)	-0,4	(27)
Політична культура				
Устремління до свободи	0,73***	(34)	0,69***	(28)
Задоволеність життям	0,28	(33)	0,57**	(28)

¹ Докладніше про аргументи, що стосуються всіх цих предикторів, див. у: [9, розд. 5].

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5
Толерантність: у сексуальній сфері	0,39*	(33)	0,54**	(27)
Толерантність: в етнічній сфері	-0,31	(32)	0,28	(27)
Протестна поведінка	0,36*	(32)	0,52**	(28)
Міжособистісна емпатія	0,11	(31)	0,64	(16)
Взаємна довіра	-0,12	(34)	0,73***	(28)
Соціальні зв'язки: дружба	-0,21	(34)	0,25	(28)
Інституціональна довіра: до інститутів влади	-0,31	(34)	0,34	(28)
Інституціональна довіра: до політичних інститутів	-0,30	(31)	0,14	(17)
Політична поміркованість	-0,02	(34)	0,17	(28)
Інтерес до політики	0,41*	(34)	-0,8	(28)
Громадська діяльність	0,04	(31)	-0,4	(28)
Релігійність	-0,10	(33)	-0,9***	(28)
Міжнародна обстановка				
Дифузія	0,74***	(34)	-0,1	(28)
Світ-системна позиція (експорт на душу населення)	0,67***	(32)	0,76***	(28)

Рівні значимості: * $p < 0,10$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Соціоструктурні предиктори включають кілька показників економічної модернізації: ДОБРОБУТ (ВВП на душу населення); ОСВІТА — роки стаціонарного навчання, залученість до третинного сектору (tertiary enrollment); ТЕРЦІАРИЗАЦІЯ — частка сектору обслуговування, а також два складені індикатори — ІНДЕКС ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ (ІЛР) та ІНДЕКС ВАНХАНЕНА — показник розподілу економічних ресурсів.

Предикторами, що дають змогу контролювати вплив економічної модернізації, є сегментовані показники: РІВНІСТЬ ДОХОДІВ (частка доходів найбіднішого квантиля і співвідношення доходів найбіднішого і найбагатшого квантилів), ЕТНІЧНА ПОЛЯРИЗАЦІЯ (частка другої за чисельністю етнічної групи), МОВНЕ І РЕЛІГІЙНЕ РОЗШАРУВАННЯ. Ці предиктори, як прийнято вважати, відображають згубні для демократії чинники. Наступна група предикторів відображає релігійні традиції. Чимало авторів наполягають, що ПРОТЕСТАНТИЗМ (відсоток протестантів) або ЗАХІДНА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА (відсоток протестантів і католиків) сприяють демократії, тоді як ІСЛАМ (відсоток мусульман) — ні. І нарешті, вважається, що відносно високі ФУНКЦІОНАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ДЕРЖАВИ (надходження від оподаткування і витрати на державні потреби) відіграють велику роль у функціонуванні демократії. З іншого боку, МІЛІТАРИЗМ (кількість військовослужбовців на душу населення, частка військових асигнувань) розглядається як такий, що суперечить розвитку демократії.

До показників політичної культури, яким приписується зв'язок із демократією, належать: ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ЖИТТЯМ, ТОЛЕРАНТНІСТЬ (у термінах етнічності й сексуальної орієнтації), ПРОТЕСТНА ПОВЕДІНКА, МІЖСОБИСТІСНА ЕМПАТІЯ, ВЗАЄМНА ДОВІРА, ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ДОВІРА (довіра до політичних інститутів влади), ГРОМАДСЬКА АКТИВНІСТЬ, СОЦІАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ, ПОЛІТИЧНА ПОМІРКОВАНІСТЬ та ІНТЕРЕС ДО ПОЛІТИКИ. Ці показники відображають культурну модернізацію, громадянську культуру, соціальний капітал або присутність “демократичних особистостей” у масовій культурі [1; 38]. Але, як ми вже відзначали, на відміну від устремлінь до свободи, стосовно цих устремлінь не ясно, яким є їхній зв'язок із демократією — або вони підтримують уже наявну демократію, або самі походять із попереднього досвіду демократії, або роблять реальний внесок у перетворення автократії на демократію. Ще один предиктор, РЕЛІГІЙНІСТЬ, більшою мірою відображає культурний традиціоналізм, ніж культурну модернізацію. Тому вважають, що цей індикатор негативним чином пов'язаний із демократією.

Окрема група предикторів відображає міжнародну обстановку. Прихильники світ-системного аналізу стверджують, що позиція суспільства у глобальній економіці визначає шанси його демократизації: чим ближче статус країни до центру світової економіки, тим більше можливостей підтримання демократії [5]. Ми оцінюємо позицію суспільства стосовно центру світової економіки (СВІТ-СИСТЕМНА ПОЗИЦІЯ) за часткою експорту на душу населення. Інша широко обговорювана міжнародна змінна — дифузія. Багато авторів наголошують, що хвилі демократизації індукуються через регіональну ланцюгову реакцію, коли перетворення в одній країні дають старт схожим змінам у сусідніх країнах. Ми вимірюємо ДИФУЗІЮ, приписуючи кожній країні середнє арифметичне демократичних перетворень в її регіоні¹.

5. Конкурентні предиктори демократичних перетворень

Чимало результатів, що містяться у наведених далі таблицях, заслуговують на обговорення; проте ми зосередимося на предметі нашого теоретичного інтересу: впливі економічної й культурної модернізації, зокрема ліберальних устремлінь. Ми будемо обговорювати лише ті результати, що мають до цього стосунок. Можна зробити висновок, що індикатори економічної модернізації (терціаризація у випадку вихідних автократій, розподіл ресурсів у випадку вихідних демократій) і наш показник культурної модернізації (розподіл устремлінь до свободи для обох вихідних випадків) є найбільш значимими й найбільш сильними корелятами зміни режиму. Наступне питання полягає в тому, чи підтверджуються наші висновки за множинної регресії.

Регресійний аналіз трансформації режиму для всіх цих предикторів пов'язаний із проблемою великої кількості змінних і малої кількості спостережень. Тому, щоб використовувати наші предиктори в узагальненій моделі, необхідно подолати кілька обмежень. Наш перший крок полягав в оціню-

¹ Аналогічне вимірювання застосовано у: [18].

ванні окремих рівнянь для трьох типів предикторів з метою побудувати окремі моделі соціоструктурних, політико-культурних і міжнародних ефектів. Це приводить до створення шести таких окремих моделей — трьох для вихідних автократій і трьох для вихідних демократій. Окремі моделі наведено в таблиці Додатка. Як другий крок ми обрали тільки ті предиктори, що виявилися значимими в обох випадках (як свідчить таблиця 2). Етнічна поляризація, приміром, не була відображена в соціоструктурній моделі для вихідних автократій, проте була включена в модель для вихідних демократій. Третій крок дав нам змогу виключити предиктори, щодо яких значно зменшується кількість спостережень. Це стосується нерівності доходів в автократіях, з приводу чого є дані лише для 13 із 34 випадків. Четвертий крок полягав у застосуванні методу зворотного видалення (backward deletion) у регресійній процедурі, що елімінує найменш значимі предиктори на кожному кроці — доти, доки не залишилися тільки значимі предиктори. Предиктори, що подолали зазначені обмеження, були кваліфіковані для зведених моделей.

Зведені моделі подані в таблиці 3. У кожному випадку, коли не було вихідних даних для того чи того предиктора, цей предиктор визначався щодо окремої моделі, але був виключений з неї методом зворотного видалення. Риски означають, що предиктор був присутній у зведеній моделі, але тут виключений методом зворотного видалення коефіцієнт розбурхання дисперсії. В усіх моделях ми обчислюємо фактори (VIF) для кожного предиктора, щоб виявити мультиколінеарність. У жодній моделі ці фактори не перевищили значення 5,0. Таким чином, наші результати не спотворюються мультиколінеарністю¹. Крім того, ми використовували статистики DFFIT, щоб виявити спостереження, що виходять за рамки тенденції, а також особливо значимі спостереження. Такі неординарні випадки виявляють себе, коли статистики DFFIT перевищують певне значення залежно від кількості спостережень і предикторів².

Замість виключення неординарних випадків ми застосували “рівняння обмеженого значення розбурхання дисперсії”, скориставшись вагами для таких випадків, обчисленими на підставі DFFITів. У випадку неординарних спостережень “обмеження впливу” необхідне, щоб зробити результати OLS надійними [див.: 13; 34]. Хоча зважені найменші квадрати мало відрізняються від отриманих у результаті простої регресії найменших квадратів, для нас методологічно бажаніше використовувати саме зважені найменші квадрати. Неординарні спостереження та вагу кожного з них подано в таблицях.

¹ Коефіцієнт розбурхання дисперсії вимірює колінеарність між предикторами. Прийнято вважати, що значення мають залишатися нижчими за 5,0; у протилежному разі абсолютні значення коефіцієнтів є фальсифікованими [29, с. 869]. Формула коефіцієнта розбурхання дисперсії: $VIF = 1/(1 - R_j^2)$.

² DFFIT відображає для кожного спостереження шкаловану зміну в моделі, яка відповідає випадку, коли це спостереження видаляють. Формула виглядає так:

$DFFIT_i = \sqrt{(h_i / 1 - h_i)} \times e_i$, де h_i — середнє i -го спостереження, e_i — його стандартизований залишок. Точка відліку (the cutting point) для класифікації спостережень як неординарних: $2 \times \sqrt{(k + 1)/(n - k - 1)}$, де k — кількість предикторів, n — кількість спостережень. Див.: [45, с. 164–167].

Таблиця 3

Визначення впливу структурних, культурних і міжнародних факторів на зміну в бік демократії: зведені моделі

Предиктори	Вихідні автократії				Вихідні демократії			
	<i>B</i>	(<i>SE</i>)	part <i>R</i> .	<i>VIF</i>	<i>B</i>	(<i>SE</i>)	part <i>R</i> .	<i>VIF</i>
Соціальна структура								
Терціаризація (сектор послуг)	–	–	–	–	–	–	–	–
Розподіл економічних ресурсів	–	–	–	–	–	–	–	–
Західне християнство	–	–	–	–	–	–	–	–
Ісламизм	–	–	–	–	–	–	–	–
Функціональні можливості держави: витрати на державні потреби	–	–	–	–	–	–	–	–
Мілітаризм: військові асигнування	–0,54**	(0,15)	–0,63	1,48	–	–	–	–
Політична культура								
Ліберальні устремління	14,07***	(2,09)	0,84	2,08	6,44**	(2,21)	0,54	1,54
Взаємна довіра					12,39*	(6,97)	0,36	2,09
Релігійність					–1,23*	(0,64)	–0,39	1,94
Інтерес до політики	–	–	–	–	–	–	–	–
Міжнародна обстановка								
Дифузія	0,25**	(0,07)	0,66		–	–	–	–
Світ-системна позиція: експорт на душу населення	1,76*	(0,80)	0,45		–	–	–	–
<i>Константа</i>	–9,51**	(3,48)			–16,37*	(8,08)		
Коефіцієнт детермінації <i>R</i> (скоригований)			0,93				0,69	
<i>N</i>			26				28	
	Зважені найменші квадрати: значення ваги для Китаю (0,92), Росії (0,16)				Зважені найменші квадрати: вага для Португалії (0,62)			

Зведені моделі пояснюють меншу варіативність у змінах режиму для вихідних демократій (69%), ніж для вихідних автократій (93%). Можливо, це відбиває той факт, що за доби тріумфу демократизації демократичні суспільства не стикалися з такими серйозними викликами, як автократії. Однак, виходячи із наших теоретичних положень, найважливіший результат полягає в тому, що ліберальні устремління є єдиною змінною, котра пройшла всі селекційні процедури як для вихідних автократій, так і для вихідних демократій. Устремління до свободи є найзначимішим предиктором для обох типів суспільств. І як демонструє часткова кореляція, ліберальні устремління пояснюють найбільший обсяг варіативності змін режиму. Знову ж таки це справедливо як для вихідних автократій, так і для вихідних демократій.

У разі контролю устремлінь до свободи ефект економічної модернізації (який був значимим для окремих моделей) стає незначимим. Економічна модернізація вважається значимою лише тією мірою, якою вона сприяє зростанню ліберальних устремлінь. Такі устремління на масовому рівні дають підстави говорити як про характер переходу до демократії від автократії, так і про сталість демократичних інститутів у вже ustalених демократіях. Ці результати суперечать твердженню А.Пшеворські та Ф.Лімонжі про те, що модернізація не робить внеску у становлення демократії. Аналогічним чином наші висновки змушують піддати сумніву результати Е.Мюлера і М.Селігсона, а також у більш ранніх результатах Інглгарта, відповідно до яких масові атитюди не справляють серйозного впливу на зсуви в напрямі чи то до демократії, чи то до автократії. Складається враження, що ліберальні устремління стали вирішальним чинником третьої хвилі демократизації.

6. Витоки ліберальних устремлінь

Ми вважаємо, що економічна модернізація сприяє зростанню устремлінь до свободи в суспільстві незалежно від минулого досвіду автократії або демократії. Це припущення має вирішальне значення, якщо ми хочемо визначити, ведуть такі устремління до демократії чи ні. Щоб довести, що ліберальні устремління каузально передують демократії, ми маємо продемонструвати, що устремління до свободи не детерміновані попереднім досвідом *демократії*, навіть за умови контролю стосовно економічної модернізації.

Ми перевіряємо це припущення на підставі регресії устремлінь у співвіднесенні із різними показниками попереднього рівня демократії й економічної модернізації. Крім того, ми використовуємо західну культурну спадщину як контрольний предиктор. Таким чином, регресія узагальнює три можливі джерела ліберальних устремлінь: економічний розвиток, досвід режиму і культурну традицію. Результат, поданий у таблиці 4, цілком очевидний: за контролю стосовно економічної модернізації попередній досвід демократії не справляє *істотного* впливу на устремління до свободи, але економічна модернізація виявляє сильний вплив, навіть за умови контролю стосовно демократії й західної культурної спадщини.

Таблиця 4

Визначення впливу економічної модернізації та досвіду демократії на ліберальні устремління за контролю чинника релігійної традиції

Предиктори	Вихідні автократії				Вихідні демократії			
	<i>B</i>	(<i>SE</i>)	part <i>R</i> .	<i>VIF</i>	<i>B</i>	(<i>SE</i>)	part <i>R</i> .	<i>VIF</i>
Час безперервного досвіду демократії (кількість років)	–	–	–	–	–	–	–	–
Якість демократії, 1981–1990	–	–	–	–	–	–	–	–
Якість демократії, 1981–1985					–	–	–	–
Розподіл економічних ресурсів	0,02***	(0,003)	0,72	1,31	0,02***	(0,003)	0,72	1,31
Західне християнство	0,01**	(0,001)	0,46	1,31	0,01**	(0,001)	0,46	1,31
<i>Константа</i>	1,34***	(0,09)			1,34***	(0,09)		
Коефіцієнт детермінації <i>R</i> (скоригований)			0,70				0,70	
<i>N</i>			0,52				0,52	
	Зважені найменші квадрати: значення ваги для Албанії (0,83), для Фінляндії (0,85)							

Наші висновки майже не залишають місця для альтернативної каузальної інтерпретації. Кілька доказів унеможливають контраргументацію на користь того, що устремління до свободи є суто наслідком демократії. Ми щойно продемонстрували, що попередній досвід демократії не справляє істотного впливу на ліберальні устремління. Такі устремління переважно залежать від відмінностей в економічному розвитку в довготривалій перспективі. Понад те, доступні дані вказують, що устремління до свободи самі по собі є відносно сталими в часі, демонструючи поступове зростання разом з економічним розвитком. Сталість сама по собі свідчить проти зворотної причинної залежності: стрімка зміна режиму, що мала місце між 1985 і 1995 роками, не могла зумовити розбіжностей у ліберальних устремліннях, що існували раніше і зберігаються в подальшому. Наші результати вказують на домінуючий (хоча не єдиний) причинно-наслідковий вектор: від економічного розвитку до зростання устремлень до свободи і до демократії.

7. Зв'язок між модернізацією і демократизацією крізь призму людського розвитку

Саме по собі статистичне підтвердження домінування причинно-наслідкової залежності не дає теоретичного пояснення. Пошук такого пояснення повертає нас до логіки процесу модернізації. Багато авторів розглядають причини взаємозв'язку між економічним розвитком і демократією, демократією і громадянськими цінностями або ж громадянськими цінностями й економічним розвитком. Але їхні докази стосуються окремо кожного двостороннього зв'язку. Навіть найбільш різнобічні дослідження розкладають цей тристоронній зв'язок на двосторонні відношення, обговорювані незалежно одне від одного¹. Оскільки теорія має піднятися на більш загальний рівень, ніж ті відношення, які вона намагається пояснити, остільки вона не може зводитися до інтерпретації зв'язку модернізації й демократизації. Необхідно дати пояснення одного із найважливіших фактів, виявлених у крос-національному дослідженні, а саме того, що економічний розвиток, громадянська культура (зокрема, устремління до свободи) і демократія являють собою єдину царину соціальної реальності.

Це можна продемонструвати за допомогою різних видів факторного аналізу. Незалежно від того, чи використовуємо ми всі показники, доступні для більш як 50 спостережень, або ж лише ті, що визначаються як значимі у зведених моделях, результат залишається незмінним (див. табл. 5). І економічний розвиток, і устремління до свободи, і демократія демонструють найбільші факторні навантаження у співвіднесенні з першим із основних компонентів. Вони формують надійний і добре окреслений вимір у різних варіантах розвідувального факторного аналізу.

Який вимір відображають ці змінні? Відповідь очевидна: “модернізацію”. Але тоді нам необхідно визначити сутнісний сенс цього терміна, який специфікує відношення кожної змінної до цієї засадової основи. Що ж є спільним знаменником економічного розвитку, устремління до свободи і демократії?

Ми припускаємо, що ці змінні, разом узяті, пов'язані з розширенням можливостей людини. Економічний розвиток сприяє самостійності індивіда, відкриваючи доступ до ресурсів, ліберальні устремління відбивають мотиваційну автономію, що зумовлює зростання масових домагань щодо самовизначення; демократія несе із собою інституціональну автономію, гарантуючи політичні права і громадянські свободи. Ці змінні об'єднуються принципом збільшення індивідуальних можливостей (див. табл. 6). Ми визначаємо цю підставу як ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК, оскільки зростання автономії особистості робить внесок у розвиток властивого суспільству людського потенціалу. Збільшується частка людей, наділених великими здібностями, більш сильною мотивацією і ширшими можливостями для реалізації своїх талантів і схильностей. Людський розвиток не обов'язково має

¹ Таким чином, найвичерпнішим дослідженням взаємовідносин між економічним розвитком, культурною спадщиною і демократичними інститутами є праця Інглгарта і Бейкера: [25].

лінійний характер. Навпаки, зазначені три компоненти людського розвитку виявляють тенденцію до сполучних змін — як у спадах, так і в піднесенні; суспільства з високими або низькими значеннями однієї із цих складових, як правило, мають, відповідно, високі або низькі значення інших складових.

Таблиця 5

**Факторні навантаження основних компонентів
ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ***

Предиктори	Фактор 1: Людський розвиток	Фактор 2: Етнічне роз- межування	Фактор 3: Релігійна спільність
Розподіл економічних ресурсів	0,89	-0,22	
Устремління до свободи	0,87		0,17
Якість демократії (1995–1999)	0,86		-0,14
Взаємна довіра	0,66	-0,19	-0,28
Етнічна поляризація	-0,17	0,86	0,19
Мовне розшарування	-0,14	0,85	
Релігійність	-0,33	0,11	0,83
Суспільна діяльність	0,19	0,20	0,76
Ісламізм	-0,44	-0,38	0,54
Пояснена варіативність	40%	19%	

* Наведені факторні навантаження отримано в результаті аналізу з обертанням *varimax*. Значення, менші за 0,10, пропущено; міра Кайзера–Маєра–Олкіна: 0,62; $N = 56$.

Така концепція центральної ланки модернізаційного зв’язку дає змогу осмислити проблему причиннісних залежностей у більш загальній перспективі. Вирішальне питання таке: *чи вказує логіка особистісної автономії на якісь каузальні пріоритети у формуванні компонентів*, що утворюють цю ланку?

У площині розвитку особистісної *автономії* економічний розвиток робить свій внесок у вигляді доступу до ресурсів, ліберальні устремління дають імпульс домаганням, а демократія відкриває можливості, пов’язані з ліберальними правами. Таким чином, логіка підказує два каузальні пріоритети: доступ до ресурсів сприяє зростанню домагань і, тим самим, стимулює зростання можливостей.

Перший пріоритет логічно виправданий тим, що ресурси покладають межу домаганням, які можуть бути успішно реалізовані. Для людини нерационально прагнути цілей, котрі вочевидь перебувають поза сферою досяжності. Численні дослідження в країнах, які суттєво відрізняються, виявляють, що люди із відносно обмеженими економічними й когнітивними можливостями надають меншого значення політичній участі¹. Люди не надто схильні прагнути недосяжного. І навпаки, амбіційніші претензії, наприк-

¹ Джерела даних див.: [2; 10; 17; 27] та ін.

лад, пов'язані з постматеріалістичними цінностями, найчастіше виявляють люди із ширшими економічними й когнітивними можливостями¹. Подібним чином й *устремління до свободи* виявляють тенденцію бути більшою мірою властивими людям із великими ліберальними правами². Оскільки економічний розвиток збільшує доступ до ресурсів, остільки він зумовлює зростання домагань. Тому громадськість у країнах із вищим рівнем економічного розвитку демонструє більші устремління до свободи. Це відповідає логіці *зростання індивідуальних свобод: реальні можливості задають параметри ефективних вимог*.

Таблиця 6

Компоненти ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ (ЛР)

	Економічний компонент	Культурний компонент	Інституціональний компонент
Виміри компонентів ЛР	Ресурси	Ліберальні устремління	Ліберальні права
Сфери формування компонентів ЛР	Соціально-економічна структура	Політична культура	Інститути режиму
Процеси, що формують компоненти ЛР	Економічний розвиток	Зміна цінностей	Демократизація
Внесок компонента в ЛР	Розвиток індивідуальних можливостей, опосередкований збільшенням доступу до ресурсів	Розвиток індивідуальних можливостей, опосередкований зростанням домагань	Розвиток індивідуальних можливостей, опосередкований розширенням прав
Каузальні пріоритети у формуванні компонентів	Доступ до ресурсів	Домагання	Індивідуальні можливості
Фокальна точка конвергенції усіх компонентів	Розвиток індивідуальних можливостей на масовому рівні = рівень людського розвитку в межах даного суспільства		

Другий каузальний пріоритет — домагань стосовно можливостей — також логічний, оскільки претензії задають параметри вимог до наявних можливостей. У процесі переходу до демократії *ліберальні устремління* діють як функція “попиту” (на ліберальні права), тоді як *демократія* сама по собі — як функція “пропозиції” (ліберальних прав). Якщо домагання переважно підживлюються доступом до ресурсів, то неадекватний рівень демократії аж ніяк не обмежує зростання “попиту” на демократію. Наприклад, у Чехословаччині впродовж багатьох десятиліть був набагато нижчий рівень демократії, ніж в Індії, але, попри те, у Чехословаччині сформувався куди більший рівень устремління до свободи, що відповідає вищому рівню економічного

¹ Ці результати викладено у: [6; 23; 41].

² У 95% національних досліджень WVS — від Нігерії та Китаю і до Швеції — існує позитивна залежність між устремліннями до свободи і рівнями доходу й освіти.

розвитку. Це відношення не є жорстко детермінованим. Але оскільки існує емпіричний зв'язок між ліберальними устремліннями й демократизацією, більш виправдано приписувати каузальний пріоритет устремлінням до свободи: “попит” на свободу впливає на параметри, що визначають можливість її досягнення.

Логіка особистісної автономізації передбачає каузальний пріоритет ресурсів над домаганнями та пріоритет домагань над правами. Ці пріоритети віддзеркалюють домінантний (хоча не єдиний) причинно-наслідковий ланцюжок — від економічного розвитку до ліберальних устремлінь і до демократії. Позитивний зворотний зв'язок, що утворює дугу в зворотному напрямі, також можливий, що й утворює внутрішньо наростаючий цикл людського розвитку. Як логіка зростання особистісної автономії, так і статистичні її підтвердження вказують на те, що основні наші висновки відповідають послідовності процесу людського розвитку.

Висновки

Наш аналіз ґрунтується на найбільшій вибірці, яку коли-небудь використовували для аналізу впливу культурної модернізації на демократизацію. Крім того, ми вперше застосували змінну змін, ґрунтовану на встановленому для кожної держави часовому проміжку в її просуванні в напрямі у бік демократії або у зворотному напрямі в межах останніх 20 років. Ми зосередили свою увагу на основному вияві культурної модернізації: ліберальних устремлінь на масовому рівні — змінної, котру дотепер в емпіричних дослідженнях режимних переходів ігнорували. Наша увага була зосереджена на ролі устремлінь до свободи у співвіднесенні з концептом людського розвитку, що виходить за межі загальноприйнятої теорії модернізації. Зазвичай теоретичні концепти не здатні поєднувати одночасне збільшення повноти і специфікації пояснення. Але концепт людського розвитку дає змогу це зробити. З одного боку, людський розвиток є всебічним концептом, що інтегрує зміни у трьох сферах життєдіяльності суспільства: соціально-економічних структурах, політичній культурі й інститутах політичного режиму. З іншого боку, цей концепт специфічний, позаяк інтегрує зміни в цих сферах у єдиній підставі — *розвитку індивідуальних можливостей*. І зрештою, найголовніше — принцип розвитку індивідуальних можливостей передбачає більш загальну логіку каузальних пріоритетів в економічному розвитку, формуванні ліберальних устремлінь і становленні демократії (що підтверджується статистичними даними).

Наш аналіз неординарний тим, що ми співвідносимо рівень зміни за однією змінною із розбіжностями в рівнях — за іншою. У такий спосіб нам вдалося продемонструвати статистичне співвідношення між відносно стабільною змінною (культурна модернізація) та іншою змінною, здатною змінюватися стрімко (демократія). За логікою речей, для такого штибу відношень існує лише одна каузальна інтерпретація. Стрімкі зміни не можуть слугувати причиною довготривалих відмінностей у рівнях розвитку, що існували раніше.

Проте розбіжності в рівнях можуть зумовлювати різний рівень змін, якщо якийсь третій чинник (такий, як міжнародна підтримка політичного режиму) знімає “блокування”, що перешкоджало тому, щоб розбіжності в рівнях розвитку приводили до відповідних змін. Звідси можна пояснити рівень *зміни* політичного режиму, виходячи з *рівня* модернізації. Ми не намагаємося визначити, коли виникають демократичні трансформації, бо приймаємо *виникнення* їх як даність, проте спробували спрогнозувати їхні межі. Будь-яке пояснення хвиль таких трансформацій має брати до уваги міжнародну підтримку політичних режимів. Але щойно перехід здійснюється, пояснення їхніх *меж* має брати до уваги модернізаційні чинники, й передовсім *ліберальні устремління*. Ми не аналізуємо також механізмів утілення масових устремлінь до свободи у формуванні груп і дій, котрі й реалізують зміну режиму. Але такі механізми мають існувати. У протилежному разі масові ліберальні устремління не справляли б суттєвого впливу на подальші зміни того чи того режиму. Насправді такий вплив надзвичайно важливий і не може бути просто проігнорований. Але залишимо перевірку цього тим, хто вважає, що зміни режиму не залежать від домінантних масових преференцій, а просто є об’єктом вольової дії еліт¹.

Щоб остаточно переконатися у своїх висновках, нам бракує відповідних лонгітюдних даних, але доступні статистичні підтвердження плюс теоретичні обґрунтування вказують на те, що основний каузальний ланцюжок тягнеться від *ліберальних устремлінь* у бік демократії. Наші результати спростовують твердження, ніби позиції мас не відіграють ролі в становленні сучасних демократій. Багато вчених намагалися ідентифікувати масові ати-тюдії, які найбільшою мірою сприяють демократії, але жоден із них не вказав явно на *ліберальні устремління*. Прихильники акторного підходу припускають, що консолідація демократії якимось чином пов’язана із розвитком, але все одно гадають, що зміни у бік демократії залежать від *вольової дії еліт*. Той факт, що масові устремління до свободи пояснюють від 65% до 93% варіативності в нашій моделі, доводить, що еліти — лишень частина історії. Залишковий ефект у наших моделях, можливо, віддзеркалює свободу дій в управлінні демократичними перетвореннями, властиву колективним акторам, але цей ефект відносно малий, хоча не настільки, щоб ним можна було знехтувати. Зусилля колективних акторів, на нашу думку, пов’язані насамперед із тим, *коли і яким чином* можуть здійснюватися демократичні трансформації, аніж із тим, *як далеко* вони можуть зайти.

¹ Існує два можливі пояснення трансляції впливу масових ліберальних устремлінь на процес демократизації. Одне полягає в тому, що устремління до свободи визначають силу народних рухів за демократію. Інше — в тому, що вони підвищують вплив ліберальних реформаторів серед еліт. Щоб виключити останню залежність, потрібно прийняти припущення, що еліти не схильні до впливу домінантних у даному суспільстві цінностей і відносин, що в принципі неможливо.

ДОДАТОК

Застосовані зміни та джерела даних

Добробут — ВВП на душу населення у доларах США за ринковим валютним курсом 1990 (United Nations Statistical Yearbook, 1994).

Освіта: роки навчання — кількість років, що їх людина віком не менш як 25 років витратила на стаціонарну освіту на 1990 рік (Human Development Report (HDR), 1991).

Освіта: залученість — кількість студентів на 100 000 жителів у 1990 році (UNESCO Statistic Yearbooc, 1994).

Терціаризація — відсоток трудових ресурсів, зайнятих у секторі послуг на 1990 рік (HDR, 1997).

Індекс людського розвитку: вимірювання на 1994 рік (HDR, 1997). Індекс об'єднує середню тривалість життя, ВВП на душу населення і частку грамотного населення.

Розподіл економічних ресурсів — вимірювання на 1988 рік і частково на 1993-й. Індекс об'єднує субіндекси, зокрема: (1) індекс фізичних ресурсів, що відбиває частку сімейних господарств в аграрному секторі й де-концентрацію несільськогосподарських ресурсів (100% мінус частка ВВП, створена державою, іноземними підприємствами і великими національними фондами); (2) індекс когнітивних ресурсів, що вимірюється як кількість студентів на 100 000 населення, а також частка письменого населення; (3) індекс професійної диверсифікації, отримуваний зі співвідношення міського населення і частки несільськогосподарських працівників [44, с. 42–63].

Нерівність доходів: частка найбіднішого квантиля — частка у ВВП найбідніших 20% домогосподарств між 1981 і 1993 роками (HDR, 1996).

Нерівність доходів: відношення найбіднішого квантиля до найбагатшого — частка від ділення доходів найбіднішого квантиля на доходи найбагатшого квантиля (HDR, 1996).

Етнічна поляризація — відсоток другої за кількістю етнічної групи на середину 1980-х років (Britannica Book of the Year (BBY), 1990–1993).

Мовне розшарування — Rae-індекс, обчислюваний як кількісне співвідношення мовних груп (BBY, 1998).

Протестантизм — відсоток протестантів починаючи від середини 1980-х років (BBY, 1998).

Західна культурна спадщина — відсоток протестантів плюс католики починаючи від 1980-х років (BBY, 1988).

Ісламізм — відсоток мусульман починаючи від 1980-х років (BBY, 1998).

Релігійне розшарування — Rae-індекс, обчислюваний як кількісне співвідношення релігійних груп (BBY, 1998).

Функціональні можливості держави: надходження від оподаткування — доходи держави від оподаткування у ВВП на 1989–1990 (HDR, 1992).

Функціональні можливості держави: витрати на державні потреби — витрати на душу населення у доларах США (HDR, 1998).

Мілітаризм: частка військовослужбовців — кількість на 1 000 жителів (BBY, 1998).

Мілітаризм: частка військових асигнувань — відсоток до загальних витрат держави (ВВУ, 1995).

Період безперервного досвіду демократії — обчислено починаючи від першого повного року національної незалежності до 1985 року, за винятком пострадянських і постюгославських держав, яким були приписані показники Радянського Союзу і Югославії. Той чи той рік розглядали як демократичний, якщо країна отримала в цей рік не менш як 8 балів за 10-бальною шкалою демократії Гара і Джагерса [28].

Дифузія — кожній країні присвоювалося середнє значення зміни режиму за її регіоном починаючи від 1985-го і до 1995-го року. Регіональні середні обчислювалися для всіх країн за оцінками Freedom House. Регіони визначали відповідно до концепту “культурних зон” [25].

Світ-системна позиція — зареєстрований експорт у доларах США на душу населення на 1994 рік (HDR, 1998).

Змінні, що їх узято із другого і третього World Values Surveys

Задоволеність життям — національна середня за 10-бальною шкалою задоволеності життям (v96).

Толерантність: у сексуальній сфері¹ — відсутність посилення на “неприйнятних сусідів”, дихотомізована як 1 проти 0; додано значення для сусідів зі СНІД (v58) і гомосексуалістів (v60); агрегована міра є національною середньою за шкалою 0–2.

Толерантність: в етнічній сфері* — додано значення для сусідів різної етнічної (v52) й релігійної належності (v57), а також іммігрантів (v58).

Протестна поведінка* — показник, що вказує на здійснені дії; значення для петицій (v118), бойкоту (v119) і демонстрацій (v120) додано; агрегована міра є середньою за шкалою 0–3.

Міжособистісна емпатія — відсоток людей, які прагнуть розуміння преференцій інших, обчислюваний на основі запитання про те, що “важливе для людських відносин” (v48).

Взаємна довіра — відсоток респондентів, котрі вважають, що “більшості людей можна довіряти”.

Соціальні зв'язки — відповідь “дуже важливо” дихотомізовано для “важливості сім'ї” (v4) і “важливості друзів” (v5); відповідні значення додано з тим, щоб отримати шкалу 0–2.

Інституціональна довіра: до інститутів влади* — довіру на рівнях “дуже довіряю” і “достатньо довіряю” дихотомізовано; значення для церкви (v135), армії (v136), поліції (v141) і законодавчої системи (v137) додані для отримання шкали 0–4.

¹ Запитання, підсумовані в адитивні індекси, утворюють основні компоненти в пояснювальному факторному аналізі відповідних груп (батареї) запитань; при цьому використовуються узагальнені індивідуальні дані. Далі у переліку змінних позначається знаком *.

Інституціональна довіра: до політичних інститутів* — значення для парламенту (v144), уряду (v142), партій (v143) і соціальної служби додані для отримання шкали 0–4.

Політична поміркованість — відсоток респондентів, які віддали перевагу “поступовим реформам”, відповідаючи на запитання про модус соціальних перетворень (v124).

Інтерес до політики — відсоток респондентів, які стверджують, що “часто обговорюють політику” з друзями.

Громадська діяльність* — “активне членство” дихотомізовано; додані значення для релігійних асоціацій (v28), асоціацій у сфері освіти, мистецтва і музики (v30), об’єднань захисників довкілля (v33) і благодійних асоціацій (v35).

Релігійність — національна середня за відповідями про “важливість Бога в житті” за 10-бальною шкалою (1 — зовсім неважливо; 10 — дуже важливо).

Таблиця

Визначення впливу структурних, культурних і міжнародних предикторів на зміну в бік демократії (часткові моделі)

Предиктори	Вихідні автократії				Вихідні демократії			
	<i>B</i>	(<i>SE</i>)	part <i>R</i> .	<i>VIF</i>	<i>B</i>	(<i>SE</i>)	part <i>R</i> .	<i>VIF</i>
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Соціальна структура:								
Добробут (зарєєстрований ВВП на душу населення)	–	–	–	–	–	–	–	–
Освіта: час	–	–	–	–	–	–	–	–
Терціаризація (сектор послуг)	0,20***	(0,05)	0,75	1,45	–	–	–	–
Розподіл економічних ресурсів	–	–	–	–	0,22**	(0,08)	0,50	1,68
Етнічна поляризація	–	–	–	–	–	–	–	–
Протестантизм	–	–	–	–	–	–	–	–
Західне християнство	0,12**	(0,03)	0,68	1,41	–	–	–	–
Ісламізм	–0,08*	(0,04)	–0,41	1,47	–	–	–	–
Можливості держави: державні доходи від оподаткування	–	–	–	–	–	–	–	–
Можливості держави: витрати держави	–	–	–	–	0,49*	(0,23)	0,44	1,68
Мілітаризм: військовослужбовці до населення	–0,43*	(0,20)	–0,47	1,29	–	–	–	–

Закінчення таблиці

1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Константа</i>	21,78***	(2,69)			-20,12***	(3,28)		
Коефіцієнт детермінації <i>R</i> (скоригований)			0,85				0,57	
<i>N</i>			23				25	
	Зважені найменші квадрати: значення ваги для Азербайджану (0,45), Бангладеш (0,53), Китаю (0,69)			Зважені найменші квадрати: значення ваги для Бразилії (0,64), Фінляндії (0,69), Португалії (0,71)				
Політична культура:								
Устремління до свободи	14,45***	(3,64)	0,62	1,18	5,68**	(1,20)	0,46	1,52
Задоволеність життям	-	-	-	-	-	-	-	-
Толерантність: сексуальність	-	-	-	-	-	-	-	-
Протестна поведінка	-	-	-	-	-	-	-	-
Узагальнена довіра	-	-	-	-	14,88*	(6,78)	0,41	1,93
Політичний інтерес	27,14*	(13,49)	0,39	1,18	-	-	-	-
Релігійність	-	-	-	-	-1,15*	(0,61)	-0,37	1,81
<i>Константа</i>	-6,79	(5,85)			-15,76*	(8,06)		
Коефіцієнт детермінації <i>R</i> (скоригований)			0,52				0,66	
<i>N</i>			34				28	
	Зважені найменші квадрати: значення ваги для Білорусі (0,69), Китаю (0,67)			Зважені найменші квадрати: значення ваги для Фінляндії (0,80), Португалії (0,75)				
Міжнародне становище:								
Дифузія	0,49***	(0,12)	0,61	1,37	-	-	-	-
Світ-системна позиція: зареєстрований експорт на душу населення	3,67**	(1,20)	0,49	1,37	3,89***	(0,52)	0,83	1,00
<i>Константа</i>	-7,81	(6,37)			-35,35***	(4,26)		
Коефіцієнт детермінації <i>R</i> (скоригований)			0,63				0,66	
<i>N</i>			32				28	
	Зважені найменші квадрати: значення ваги для Нігерії (0,67), Уругваю (0,76)			Зважені найменші квадрати: значення ваги для Фінляндії (0,27), Індії (0,24), Венесуели (0,61)				

Література

1. *Almond G.A., Verba S.* The Civic Culture. — Princeton, NJ, 1963.
2. *Barnes S.H., Kaase M., et al.* Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies. — Beverly Hills; London, 1979.
3. *Barro R.J.* Determinants of Economic Growth. — Cambridge, 1997.
4. *Bollen K.* World System Position, Dependency and Democracy // American Sociological Review. — 1983. — 48. — P. 468–479.
5. *Bollen K.A., Jackman R.W.* Political Democracy and the Size Distribution of Income // American Sociological Review. — 1985. — 50. — P. 438–457.
6. *Brint S.* New Class and Cumulative Trend Explanations of the Liberal Political Attitudes of Professionals // American Journal of Sociology. — 1984. — 90. — P. 30–71.
7. *Burkhardt R.E., Lewis-Beck M.S.* Comparative Democracy // American Political Science Review. — 1994. — 88. — P. 903–910.
8. *Cutright P.C.* National Political Development // American Sociological Review. — 1963. — 28. — P. 253–264.
9. *Dahl R.A.* Democracy and Its Critics. — New Haven, 1993.
10. *Dalton R.J.* Citizen Politics. — Chatham, 1996.
11. *Diamond L.* Economic Development and Democracy Reconsidered // Reexamining Democracy / Ed. by G.Mark, L.Diamond. — London, 1992. — P. 93–139.
12. *Diamond L.* The Globalization of Democracy // Global Transformation and the Third World / Ed. by R.O.Slater, B.M.Schutz, St.Dorr. — Boulder, 1993. — P. 31–69.
13. *Dietz Th.R., Frey S., Kalof L.* Estimation with Cross-National Data. Robust and Nonparametric Methods // American Sociological Review. — 1987. — 52. — P. 380–390.
14. *Doorenspleet R.* Reassessing the Three Waves of Democratization // World Politics. — 2000. — 52. — P. 384–406.
15. *Eckstein H.* A Culturalist Theory of Political Change // American Political Science Review. — 1988. — 82. — P. 789–804.
16. *Elkins Z.* Gradations of Democracy? Empirical Tests of Alternative Conceptualization // American Journal of Political Science. — 2000. — 44. — P. 293–300.
17. *Fuchs D., Klingemann H.-D.* Citizens and the State // Citizens and the State / Ed. by H.-D.Klingemann, D.Fuchs. — Oxford, 1995. — P. 417–443.
18. *Gasiorowski M., Power T.* The Structural Determinants of Democratic Consolidation // Comparative Political Studies. — 1998. — 31. — P. 740–771.
19. *Helliwell J.F.* Empirical Linkages Between Democracy and Economic Growth // British Journal of Political Science. — 1994. — 24. — P. 225–248.
20. *Huber E., Rueschemeyer D., Stephens J.D.* The Impact of Economic Development on Democracy // Journal of Economic Perspectives. — 1993. — 7. — P. 71–85.
21. *Huntington S.P.* Will More Countries Become Democratic? // Political Science Quarterly. — 1984. — 99. — P. 193–218.
22. *Huntington S.P.* The Third Wave. — London, 1991.
23. *Inglehart R.* Culture Shift. — Princeton, 1990.
24. *Inglehart R.* Modernization and Postmodernization. — Princeton, 1997.
25. *Inglehart R., Baker W.E.* Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values // American Sociological Review. — 2000. — 65. — P. 19–51.
26. *Inkeles A.* Exploring Individual Modernity. — New York, 1983.
27. *Inkeles A., Smith D.H.* Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries. — Cambridge, 1974.
28. *Jagers K., Gurr T.R.* Tracking Democracy’s Third Wave with the Polity III Data // Journal of Peace Research. — 1995. — 32. — P. 469–482.
29. *Judge G., et al.* Introduction to the Theory and Practice of Econometrics. — New York, 1988.

30. *Kurzman Ch.* Waves of Democratization // Studies in Comparative International Development. — 1998. — 33. — P. 42–64.
31. *Lipset S.M.* Some Social Requisites of Democracy // American Political Science Review. — 1959. — 53. — P. 69–105.
32. *Lipset S.M., Kyoung-Ryung S., Torres J.Ch.* A Comparative Analysis of the Social Requisites of Democracy // International Social Science Journal. — 1993. — 45. — P. 155–175.
33. *Modelski G., Perry G.* Democratization in Long Perspective // Technological Forecasting and Social Change. — 1991. — 39. — P. 23–34.
34. *Moon B.E., Dixon W.J.* Basic Needs and Growth-Welfare Trade-Offs // International Studies Quarterly. — 1992. — 36. — P. 191–212.
35. *Muller E.N., Seligson M.A.* Civic Culture and Democracy // American Political Science Review. — 1994. — 88. — P. 635–652.
36. *Olsen M.E.* Multivariate Analysis of National Political Development // American Sociological Review. — 1968. — 33. — P. 699–712.
37. *Przeworski A., Limongi F.* Modernization: Theories and Facts // World Politics. — 1997. — 49. — P. 155–183.
38. *Putnam R.D.* Making Democracy Work. — Princeton, NJ, 1993.
39. *Randall V., Theobald R.* Political Change and Underdevelopment. — Durham, 1998.
40. *Robinson W.I.* Promoting Polyarchy. — Cambridge, 1991.
41. *Scarbrough E.* Materialist-Postmaterialist Value Orientations // The Impact of Values / Ed. by E.Scarbrough, Deth J.van. — Oxford, 1995. — P. 123–159.
42. *Sen A.* Human Capital and Human Capability // World Development. — 1997. — 25. — P. 1959–1961.
43. *Siverson R.M., Starr H.* Regime Change and the Restructuring of Alliances // American Journal of Political Science. — 1994. — 38. — P. 145–161.
44. *Vanhanen T.* Prospects of Democracy. — London, 1997.
45. *Welsch R.E.* Regression Sensitivity Analysis and Bounded-Influence Estimation // Evaluation of Econometric Models / Ed. by J.Kmenta, J.B.Ramsey. — New York, 1980. — P. 153–167.
46. *Zeller R.A., Carmines E.G.* Measurement in the Social Sciences. — Cambridge, 1980.

*Переклад з англійської І.Д.Колодія
(Харківський національний університет ім.В.Н.Каразіна)
Наукова редакція перекладу О.Д.Куценко
(Київський національний університет ім. Тараса Шевченка)*